

М. П. Требін, доктор філософських наук, професор
ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ
ЯК ДЕТЕРМІНАНТА РІВНЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Проаналізовано особливості діалектичного взаємозв'язку політичного режиму і правової культури. Розкрито основні характеристики політичних режимів, показано їх вплив на стан рівня правової культури громадян. Надано загальну характеристику правової культури демократичного суспільства.

Ключові слова: політичний режим, політична система, правова культура, правова свідомість.

Актуальність проблеми. Демократичні перетворення, що здійснюються у нашій державі, потребують відповідного рівня правової культури громадян. Демократична, правова культура формується не миттєво — це тривалий процес, і він відчуває на собі вплив вчорашнього стану суспільства, домінуючих політичних, ідеологічних, правових моделей поведінки. Тому з'ясувати чинники, що впливають на рівень правової культури суспільства, — дуже важлива наукова проблема.

Аналіз досліджень і публікацій свідчить про те, що проблемам дослідження політичного режиму та правової культури присвячено чимало праць відомих науковців як у світі, так і в нашій країні. Однак комплексне бачення політичного режиму як детермінанти рівня правової культури на цей час залишається поза увагою дослідників. У контексті цього **метою** статті є визначення діалектичного взаємозв'язку політичного режиму та правової культури.

«Людина за своєю природою є істотою політичною, а той, хто внаслідок своєї природи, а не внаслідок випадкових обставин мешкає поза державою, — або недорозвинена в моральному сенсі істота, або надлюдина», — підкреслював Аристотель [1]. Дійсно, кожна людина сучасності тією чи іншою мірою стикається з політикою та правом [2]. Зараз неможливо зробити жодного кроку в суспільному житті, не вступивши у правовідносини та не зачепивши жодної політично «чутливої» теми. Адже постійно формуються нові політико-правові реалії. Через це дедалі більшої актуальності набуває питання правової та політичної свідомості людини в їх взаємозв'язку та взаємозумовленості, детермінації правосвідомості та правової культури політичним режимом [3].

У політичній науці для опису соціального характеру і порядку відносин правителів і громадян, а також методів і ефективності владарювання в цілому використовується категорія «політичний режим». Політичний режим розглядається як владний порядок. Тобто, свою дію на суспільство влада здійснює через політичний режим, під яким маються на увазі конкретні форми і методи реалізації влади, певна структура владних інститутів, повноваження яких обумовлені принципами організації гілок влади [4]. Термін «політичний режим» — похідний від латинського *regimen* — з'явився в західній літературі ще в XIX ст., а в широкий науковий обіг увійшов після Другої світової війни. Але до цього дня є немало варіантів вживання і тлумачення даного поняття.

Поняття «політичний режим» є найважливішим в європейській політології на відміну від американської, яка віддає перевагу категорії «політична система» [5]. Довільне використання категорії «політичний режим» не зберегло за ним досить чіткого змісту. Внаслідок цього вона дотепер належить до сутнісно складних понять і в рамках різних

парадигм тлумачиться неоднозначно. Так, прихильники системного підходу вельми широко інтерпретують поняття «політичний режим» і ототожнюють його з категорією «політична система». Це створює відомі теоретичні складнощі, оскільки виникає небезпека термінологічного дублювання двома поняттями одного ряду політичних явищ.

Терміни «політична система» і «політичний режим» характеризують політичне життя з різних боків: «політична система» виявляє характер зв'язків із зовнішнім середовищем, а «політичний режим» визначає засоби і методи реалізації загальнозначущих інтересів. Деякі дослідники обмежують його зміст формою правління. Ця точка зору домінує в конституційному праві. Згідно з нею класифікація політичних режимів ґрунтується на відмінності законодавчої та виконавчої функцій держави і з'ясуванні їх співвідношення. За таким принципом виділялися режим злиття влад (абсолютна монархія), режим поділу влади (президентська республіка) і режим співпраці (парламентська республіка). Акцентуючи увагу на діяльності урядових структур, подібне тлумачення ігнорує вплив інших політичних інститутів (партійної системи, груп тиску). Форму правління було б точнішим подати як один із компонентів політичного режиму.

Як підкреслював відомий російський правознавець А. Венгеров, політичний режим завжди є політико-правовим режимом. Він завжди виявляється правовими чи неправовими формами управління. Саме наявність правових способів у діяльності представницьких і правовиконавчих органів, організації політичної та судової гілок влади, закріпленні ролі армії дає можливість досить чітко визначити вид політичного режиму, спрогнозувати його динаміку [6]. Інші російські правознавці (В. Бурлаков, Ю. Волков, В. Сальніков) також підкреслюють, що «політичний режим ... визначає ... політичне життя країни, реальні права і свободи громадян (або ж їх юридичне чи фактичне безправ'я), терпимість чи нетерпимість до різного роду «відхилень» [7].

У науці конкурують в основному два підходи у тлумаченні режиму: юридичний, що акцентує на формальні норми і правила відправлення влади інститутами держави [8], і політологічний, що спирається на аналіз тих засобів і способів, за допомогою яких здійснюється реальна публічна влада і які тією чи іншою мірою зумовлені соціокультурними традиціями, системою поділу праці, характером комунікацій тощо.

Як показав практичний досвід, найадекватнішим способом відображення політичного режиму є другий підхід, що дає змогу зіставляти офіційні і реальні норми поведінки суб'єктів у сфері влади, відобразити реальний стан справ у сфері прав і свобод, з'ясувати, які групи контролюють процес ухвалення рішень, і под. При політологічному підході як агенти влади розглядаються не тільки уряд чи офіційні структури, а й ті, що часом не мають формального статусу угруповання, але реально впливають на ухвалення рішень. Як певна характеристика правління при цьому може розглядатися і діяльність опозиції, а також інші, зокрема антисистемні, компоненти політики.

Орієнтуючись саме на реальне віддзеркалення процесу відправлення політичної і державної влади, політичний режим можна охарактеризувати як сукупність найтипівіших методів функціонування основних інститутів влади, використовуваних ними ресурсів і способів примушення, які оформлюють і структурують реальний процес взаємодії держави і суспільства. Таке розуміння політичного режиму показує, що він формується і розвивається під впливом значно ширшого кола чинників, ніж політична система. Причому вигляд правлячого режиму часто визначається не тільки і навіть не стільки макрочинниками, скажімо, соціальною структурою суспільства, його етичними традиціями і под., а й значно більш приватними параметрами і обставинами, а саме: міжгруповими відносинами усередині правлячої еліти, внутрішньо або зовнішньополітичною ситуацією, характером міжнародної підтримки влади, особистими якостями політичних діячів тощо.

Політичний режим — більш рухоме і динамічне явище, ніж система влади [9]. У цьому сенсі одна політична система може еволюціонувати у міру зміни декількох політичних режимів. Наприклад, у ХХ ст. політична система СРСР трансформувалася в

сталінський режим, потім — у режим, що сформувався в роки так званої хрущовської «відлиги» (60-ті роки), а згодом — у режим колективного керівництва при Л. Брежнєві.

Саме режими проводять і одночасно втілюють собою певну державну політику, виробляють і здійснюють той чи інший політичний курс, цілеспрямовано проводять конкретну лінію поведінки держави у внутрішньо і зовнішньополітичній сферах, формують правову політику держави [10]. Як свідчить історичний досвід найрозвиненіших індустріальних держав, з погляду самозбереження найвигіднішою і переважнішою для правлячих режимів є політика центрizmu. Незалежно від її ідеологічного навантаження саме така політика сприяє мінімізації конфліктів у складноорганізованих суспільствах, допомагає найконструктивніше використовувати політичний потенціал всього суспільства, підтримує взаємоповажні відносини між елітарними і неелітарними верствами.

В той же час більшість режимів як один з найпоширеніших засобів зміцнення власних позицій обирає популізм. Так зветься той тип політики, який ґрунтується на постійному висуненні владою необґрунтованих обіцянок громадянам, використанні демагогічних гасел, правового ідеалізму, методів загравання з суспільством ради зростання популярності лідерів [11]. Проте незалежно від того, режим якого типу складається в тій чи іншій конкретній країні або який політичний курс пропонується країні, вся діяльність влади підпорядковується меті збереження стабільності контрольованих ними політичних устроїв у країні.

Для узагальнення сказаного можна спробувати звести разом різні підходи до визначення політичного режиму. Політичний режим — це сукупність різних видів відносин між владою і суспільством, серед яких потрібно відзначити такі показники: 1) інституційний спосіб взаємодії уряду і громадянина (дотримання конституційних норм, у тому числі рівень пошани до фундаментальних прав і свобод людини; відповідність заходів адміністративних органів державно-правовим основам; значення офіційно-легальної сфери в загальному обсязі дій уряду); 2) ступінь політичної участі населення і його включеності до процесу ухвалення державних рішень, що відображує соціальне представництво, народний контроль і волевиявлення; 3) рівень можливості вільного суперництва між правлячим і опозиційним угрупованнями при формуванні органів державної влади; 4) роль відкритого насильства і примушення в державному управлінні. Іншими словами, йдеться про те, що між правителями і громадянами існує свого роду «суспільний договір» про правила їх відносин, а динаміка здійснення державного управління постійно відображує стан справ при підтримці владного порядку і сам характер регулювання відносин між державою і людиною. Політичний режим визначає, як здійснюється влада, як функціонують політичні інститути і політичні відносини, яка динаміка політичної системи, як співвідносяться між собою влада і суспільство, хто кого контролює, а також забезпечує досягнення цілей політики, реалізацію інтересів пануючої еліти.

Тип політичного режиму визначається рівнем розвитку й інтенсивністю суспільно-політичних процесів, структурою правлячої еліти, механізмом її формування, станом свобод і прав людини в суспільстві, станом відносин з бюрократією (чиновницький апарат), пануючим у суспільстві типом легітимності, розвиненістю суспільно-політичних традицій, домінуючими в суспільстві політичною і правовою свідомістю і поведінкою [12]. Ознаками політичного режиму є: механізми владарювання, спосіб функціонування державних органів, процедури відбору правлячих груп і політичних лідерів; порядок поділу влади між різними соціальними силами і політичними організаціями, що відбивають їх інтереси; реалізація принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову; існування системи заборон і противаг; система методів здійснення політичної влади (дозвільні — заборонні, переконання — примушення, економічні — позаекономічні); характер ставлення населення до політичної участі: активне, індиферентне, пасивне; які форми цієї участі: організовані, стихійні; стан прав і свобод у

суспільстві; визнання чи невизнання владою природних невідчужуваних прав особи і громадянина; реальність їх гарантій; способи врегулювання соціальних і політичних конфліктів; характер впливу політичної і правової культури основних груп суспільства на динаміку і спрямованість політичного процесу; наявність політичних партій в суспільстві, їх внутрішній устрій і принципи взаємостосунків з державою; існування опозиції, її статус, взаємостосунки з державною владою; політичний і юридичний статус та роль армії в суспільстві; політичний і юридичний статуси засобів масової інформації, наявність чи відсутність цензури, ступінь гласності в суспільстві.

На думку багатьох провідних теоретиків, стабільність, що дозволяє добиватися підвищення керованості суспільних процесів, є найважливішою характеристикою не тільки політичного режиму, а й соціального порядку в цілому. Враховуючи ж, що політичні інститути, будучи своєрідним продовженням і закріпленням соціальних норм і відносин, в першу чергу покликані впорядковувати суспільні зв'язки, досягнення ними політичної стабільності набуває виняткову значущість у діяльності режиму.

Змістовно про стабільність влади можна говорити при порівнянні або різних політичних систем, або з тим режимом, який існував раніше. У політичному світі існують стабільні, середньостабільні та крайньостабільні режими. У кожного з них є свої можливості управління суспільством, резерви і ресурси регулювання громадських порядків, здібності до самозбереження і розвитку, свій рівень правової свідомості та правової культури. Стабільність політичного режиму є складним явищем, що включає такі параметри, як збереження системи правління, утвердження громадського порядку, збереження легітимності і забезпечення надійності (ефективності) управління і правопорядку. Тому в найзагальнішому вигляді вона може означати певний характер політичних процесів (наприклад, відсутність воєн і збройних конфліктів), ступінь адаптації уряду до соціальних змін, характер урівноваженості відносин елітарних верств, досягнуті рівновагу і баланс політичних сил. При цьому критеріями стабільності можуть бути: строк перебування уряду у влади, його опора на партії, представлені в законодавчих органах, ступінь багатопартійності, роздробленість сил в парламенті тощо. Використовувані для досягнення стабільності засоби можуть розташовуватися в широкому діапазоні: від переконання і заохочення вільної політичної активності громадян до застосування насильства. Стабільність не виключає змін або реформ, але припускає наявність певних умов їх здійснення. Перш за все вона припускає відсутність у суспільстві нелегітимного насильства, панування сил, що не визнаються суспільством. Іншими словами, влада стабільна остільки, оскільки вона володіє можливістю запобігти домінуванню нелегітимних сил. У цьому значенні стабільність як здібність суспільства до самозахисту сприяє збереженню такої організації влади, яка відповідає соціальній системі, адекватна настроям громадськості, забезпечує його інтеграцію в процесі соціально-економічного розвитку, роблячи його ефективнішим [13]. До чинників стабілізації можна віднести такі: наявність підтримуваної владою конституційного ладу і легітимність режиму; ефективне здійснення влади; гнучке використання силових засобів примушення; дотримання суспільних традицій; відсутність серйозних структурних змін в організації влади; проведення продуманої і ефективної урядової стратегії; стійка підтримка відносин влади з опозицією і рівня терпимості (толерантності) населення до нестандартних ідей; виконання урядом своїх основних функцій.

На противагу стабільності нестабільність найчастіше супроводжує процеси якісного реформування, принципівих перетворень у суспільстві і владі. До чинників нестабільності належать: культурні і політичні розколи в суспільстві; неухвага до потреб громадян з боку держави; гостра конкуренція партій, що дотримуються протилежних ідеологічних позицій; пропозиція суспільству незвичних ідей і форм організації повсякденного життя. Слід також зазначити, що нестабільність прямо пропорційна дії таких чинників, як зростання урбанізації і перенаселення; індустріальний розвиток, який руйнує природні соціальні зв'язки; ослаблення механізмів соціально-політичного

контролю; торгова і фінансова залежність країни від зовнішніх джерел. У той же час вона зворотно пропорційна рівню легітимності режиму; розвиненості політичних інститутів; підвищенню соціально-економічної мобільності, темпам економічного розвитку; вдосконаленню мережі політичних комунікацій; консенсусу всередині еліти та іншим аналогічним чинникам.

Одним з найпоширеніших чинників дестабілізації політичного режиму є діяльність опозиції, яка є політичним інститутом, що має на меті вираз інтересів і цінностей, не представлених у діяльності правлячого режиму. Тим самим опозиція виражає і консолідує протестну активність населення, формулює вимоги, що опонують або коректують поведінку влади. Опозиція — це носій «критичного духу» в політиці. Іноді опозиції притаманний правовий нігілізм. Наявність опозиції органічно зв'язана як з різномірністю суспільства, що зумовлює неможливість постійно зберігати в ньому стійкість і незмінність політичних відносин, так і з властивостями самої людини. Адже в природі людини як соціальної істоти закладене прагнення пропонувати у сферах життя, що зачіпають її інтереси, альтернативні проекти, здійснювати пошук нового, долати встановлені обмеження. Тому в політичному сенсі наявність опозиції означає принципову неможливість утвердження в суспільстві єдиного, монолітного, раз і назавжди встановленого ставлення до цілей, що висувуються владою, остаточної ліквідації будь-якого підґрунтя для конфліктних стосунків.

Основними компонентами політичного режиму є принцип легітимності, форма і роль держави, структура інститутів, партійні і виборчі системи.

Відомо, що ефективність дії влади на суспільство визначається не ступенем примушення, а рівнем легітимності режиму. Принцип легітимності має на увазі здатність влади створювати у населення віру і переконання у тому, що, незважаючи на всі їх промахи і недоліки, існуючі політичні інститути є щонайкращими, ніж будь-які інші, які могли б бути встановлені і яким слід було б в результаті підкорятися. Переконання у правомірності влади ухвалювати рішення, які громадяни повинні виконувати, формується через відповідність цих рішень цінностям, котрі поділяє більшість суспільства [14]. Такі цінності відповідають уявленням і вимогам демократії, яка здатна сформулювати якнайкращі інститути. Для авторитарних і тоталітарних режимів проблема легітимності не є актуальною.

Демократія як форма політичної організації суспільства і як самостійна цінність ґрунтується на деяких максимах, зокрема, таких: держава є гарантом основних прав і свобод особи; політична влада належить більшості народу, яка виявляється шляхом прямих або непрямих виборів; влада формується на вільних виборах, що припускають свободу висунення кандидатур, загальне і рівне виборче право, свободу голосування; більшість поважає права меншості (опозиції) на критику, зміну правлячого режиму на чергових виборах; конституціоналізм є регулювання за допомогою конституції відносин між владою і суспільством, їх рівної відповідальності перед законом. Як підкреслює О. Литвинов, демократії притаманно «подолання сервільності, тобто підпорядкування права цілям політики» [15].

Воля більшості народу здійснюється через систему політичних інститутів. Разом з правом, партійною системою, групами тиску, неполітичними структурами, що мають значний вплив на суспільство (церква, засоби масової інформації), найважливішим елементом режиму є держава. Для І. Фіхте та Г. В. Ф. Гегеля держава — то є «найкраще відображення» і «кристалізація» духу нації, «справжність її моральної ідеї». У цілому виникнення соціальних інститутів (а держава — одна з них) є віддзеркаленням появи таких потреб, які не можуть бути задоволені за рахунок індивідуальних ресурсів. Цінність інституціоналізації влади на відміну від особистої влади полягає в обмеженні свавілля, підпорядкуванні влади ідеї права, що відбиває інтереси загального блага.

Виділимо дві особливості держави порівняно з іншими інститутами — наявність сильної організації та інтенсивну солідарність її членів. Виникнення інституту держави зумовлене необхідністю виразити загальні потреби і інтереси, чого не могли зробити колишні інститути: потреби в безпеці, дотриманні прав і свобод індивідів, збереженні громадянського миру і правопорядку. Перевага держави в реалізації загальних цілей та інтересів була пов'язана з тим, що, по-перше, вона відрізняється високою спеціалізацією і поділом праці між правлячими. Законодавці виробляють правові норми, адміністратори застосовують їх до членів суспільства, судді контролюють виконання правових норм з боку громадян і влади. По-друге, держава володіє великими матеріальними й іншими ресурсами для перетворення своїх рішень. Наприклад, тільки держава має сучасну армію і поліцію, здатні виявитися вирішальним аргументом у разі відкритого соціального конфлікту. По-третє, у розпорядженні держави є широка і організована система санкцій, що дозволяють їй добиватися покори від своїх членів. Проте можливості примушення недостатні для організації такої форми спілкування, як держава. Їх інтегруючими елементами є пріоритетність національних зв'язків порівняно із зв'язками іншого роду, солідарність між особами і групами однієї національності. Причини національної солідарності належать до сфери вірувань. Переважно на віруваннях учасників державного спілкування засноване функціонування влади разом з примушенням. Важливим елементом державної влади є її легітимність. Важливу роль у формуванні ідеї легітимності відіграє концепція права. Саме юридична процедура, яка додає владі інституційного характеру, робить її легітимною в очах громадян.

Проте легітимність влади ще не означає її ефективності, тобто здатності задовольняти потреби основних груп населення, оперативно реагувати на різні вимоги громадян, забезпечувати соціально-політичну стабільність у суспільстві. Здатність держави бути ефективною значною мірою залежить від принципів організації інститутів законодавчої, виконавчої і судової гілок влади. Способи формування вищої державної влади, принципи організації її інститутів та їх взаємовідносини з громадянами виражаються єдиним поняттям «форма правління».

В основі сучасних західних демократій лежать два принципи: мажоритарний, відповідно до якого влада належить більшості народу, і правовий, що означає верховенство прав, рівну відповідальність влади і громадян перед законом. При формуванні інститутів держави ці принципи в різних обсягах поєднуються з принципом поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Залежно від процедури виділення народної більшості і належності права юридичної інвестиції (права на формування, контроль та розпуск уряду) або парламенту, або президенту мажоритарний принцип породжує два інституційні типи демократії — парламентські і президентські. Законодавча і виконавча гілки влади можуть бути організовані за принципом або чіткого поділу, або відсутності суворого поділу влади. Застосування цього принципу організації гілок влади залежить від форми правління: парламентської чи президентської.

В реалізації суспільних інтересів держава активно взаємодіє з іншими політичними силами, які виражають потреби громадянського суспільства. Серед них особливе значення мають партії, які виникають у громадянському суспільстві і відстоюють інтереси його різних груп. Партійні системи визначають сутність політичних режимів. До появи партійних систем інститути демократії формувалися на основі принципу поділу влади, проте з появою партій ситуація змінилася. Мажоритарні, чи домінуючі, партії, тобто такі, що мають більшість депутатських мандатів, контролюють парламентську більшість і уряд, перетворюють принцип поділу влади на символ. Вони одноособово визначають політичний курс, способи його реалізації.

Взаємостосунки парламенту, уряду і електорату (виборців) встановлюються на основі конкретних правил, які називаються виборчою системою, або виборчим режимом (їх ще іменують електоральною системою). Це ті правила, за допомогою яких піддані призначають правителів, визначають співвідношення законодавчої і виконавчої гілок

влади, досягається або вилучається їх легітимність. Вибірчі системи не є нейтральними, вони справляють істотний вплив на політичний режим.

Стабільні демократії є політичними режимами, в яких правителі дістають доступ до влади і право ухвалювати рішення в результаті вільних загальних виборів. Проте механізми обрання парламенту і формування уряду відрізняються один від одного залежно від національної форми правління. Структуру демократичних інститутів, що склалися, не слід розглядати як просте віддзеркалення суспільних переваг, оскільки самі ці переваги невизначені. Переваги індивідів, їх здатність розрізняти всілякі альтернативи коливаються від найкращих до найгірших. Вибір же можливих альтернатив здійснюється в суспільстві, що складається з багатоманітних груп, інтереси і думки яких вступають в конфлікт один з одним.

Підходи до визначення змісту категорії політичного режиму можна застосовувати як підстави для їх класифікації. Сукупність засобів і методів, використовуваних державою при відправленні влади, відображує ступінь політичної свободи в суспільстві і правове становище особи. Залежно від ступеня соціальної свободи індивіда і характеру взаємостосунків держави і громадянського суспільства розрізняють три типи режимів: тоталітарний, авторитарний та демократичний. При переході від тоталітаризму до демократії, як підкреслює О. Литвинов, «значення норм регулювання взаємин людей, значення жорсткої фізичної (або військової тощо) сили поступово зменшується за рахунок “сили переконання”, “сили віри”, навіть “сили обдурювання” чи “сили хитрощів”» [16]. Цьому переходу притаманна гуманізація (олюднення) політики і права, що, на думку В. С. Бігун, «розглядається як процес поступової реалізації принципу визнання людини однією з ключових соціальних цінностей, що знаходить своє відображення у політичній та правовій реальності, основних нормативно-правових актах (конституція, кримінальний кодекс тощо) та правореалізації (“олюднення людини” як необхідний аспект олюднення права)» [17].

Між демократією і тоталітаризмом як крайніми полюсами даної класифікації розташовується безліч проміжних форм влади. Наприклад, напівдемократичні режими характеризуються тим, що фактична влада осіб, які займають лідируючі позиції, помітно обмежена, а свобода і демократичність виборів настільки сумнівні, що їх результати помітно розходяться з волею більшості. Крім того, громадянські і політичні свободи урізано настільки, що організований вираз політичних цілей і інтересів просто неможливий.

Розрізняють такі підстави для класифікації політичних режимів: наявність політичних партій, їх внутрішній устрій і принцип взаємостосунків у партійній системі; співвідношення управління і самоврядування, роль місцевих органів влади в політичному процесі; місце і роль армії, поліції, спецслужб у політичному житті суспільства; ступінь поділу законодавчої, виконавчої і судової гілок влади; ступінь і характер залученості громадян у політику і управління суспільними процесами; рівень гласності в роботі органів влади, їх відвертості для контролю і дії з боку громадської думки; наявність можливостей виразу і реалізації різних інтересів, контролю громадянського суспільства за діяльністю держави; спосіб формування державних органів, процедури відбору правлячих груп і політичних лідерів.

У більш вузькому сенсі розрізняють режими державного правління: ліберальний, диктаторський, жорсткий, жорстокий та ін. З погляду форм правління розрізняють режими парламентського типу, президентського правління, монархічні, республіканські, режим надзвичайного правління і под. Оцінки політичного режиму можуть мати символічне значення і тому дають змогу створювати образ країни, держави, тип правління без їх конкретного аналізу (абсолютистський, царський тощо), нерідко просто в персоніфікованій формі, на ім'я глави держави — сталінський режим, гітлерівський режим, режим Хусейна і под. Тому політичний режим — типологічна, стилістична і образна характеристика держави та суспільства.

Р. Даль за допомогою двох критеріїв — конкурентності у боротьбі за владу і ступеня залученої громадян в управління — виділяє чотири ідеальні типи політичних режимів: закриту гегемонію, відкриту гегемонію, олігархію змагання та поліархію. Гегемонія характеризується найжорсткішими обмеженнями, заборонаю опозиції будь-якого роду незалежно від відданості (лояльності) підвладних. Олігархії змагань дозволяють конкуренцію, але тільки у рамках еліти. Поліархії ближче за всіх до демократичного ідеалу. Поліархії притаманні сім ознак: 1) виборність органів влади, гарантована конституцією: за допомогою виборів здійснюється контроль над урядовими рішеннями; 2) регулярне й періодичне проведення вільних і справедливих виборів, при яких виключено механізм примусу; 3) загальне виборче право, коли практично все доросле населення наділене правом брати участь у виборах; 4) право бути обраним до органів влади: практично все доросле населення наділяється цим правом, хоча вікової ценз для цього права може бути вище, ніж для права брати участь у виборах; 5) свобода самовираження: громадяни без страху піддатися покаранню мають право на свободу висловлювати свою думку щодо широкого кола проблем, включаючи критику органів влади, уряду, режиму, соціально-економічного ладу та пануючої ідеології; 6) альтернативна інформація: громадяни мають право домагатися інформації із альтернативних джерел; більш того, ці альтернативні джерела реально існують і охороняються законами; 7) автономія асоціацій: для реалізації своїх різноманітних прав, включаючи й наведене вище, громадяни мають також право створювати відносно незалежні асоціації та організації, у тому числі незалежні політичні партії і групи за інтересами [18]. Існує і велика кількість змішаних режимів, що наближаються до одного з наведених ідеальних типів.

Деякі автори відносять до окремих груп військові, однопартійні, ліберальні, квазідемократичні, перехідні режими. С. Хантінгтон позначив чотири типи недемократичних режимів: однопартійний, військовий, особисту диктатуру і расову олігархію. Таким чином, залежно від завдань політологічного аналізу можна вибрати одну з багатьох класифікацій.

Широкого поширення набула типологія політичних режимів, запропонована американським ученим Х. Лінцем, який виділив п'ять основних типів режимів: демократичний, авторитарний, тоталітарний, посттоталітарний та султаністський. Ці режими є ідеальними типами і відрізняються один від одного за чотирма головними характеристиками: за ступенем політичної мобілізації громадян, рівнем плюралізму, ступенем ідеологізації і конституційності влади лідера або правлячої групи. На наш погляд, більш продуктивним є поділ політичних режимів на тоталітарний, авторитарний і демократичний за порівнянням за такими характеристиками: політичний плюралізм, соціальний і економічний плюралізм, ідеологія, мобілізація, лідерство, правова культура (таблиця).

Таблиця

Порівняльна характеристика основних політичних режимів

Характеристика	Тоталітарний	Авторитарний	Демократичний
Політичний плюралізм	Відсутній (офіційна партія володіє повною монополією на владу)	Обмежений, безвідповідальний плюралізм; може бути слабка опозиція	Відповідальний плюралізм
Соціальний і економічний плюралізм	Немає можливості для паралельного суспільства або тіньової економіки	Може бути	Присутній
Ідеологія	Наявність домінуючої ідеології, що описує	Немає чітко розробленої	Прихильність громадянським

	досягну в майбутньому утопію	пануючої ідеології	принципам і правилам конкуренції; пошана прав меншості, законності і цінності особи
Мобілізація	Екстенсивна мобілізація у велику кількість створених режимом організацій; мобілізація, заснована на ентузіазмі	Немає політичної мобілізації, крім виключних випадків	Низька мобілізація, при розумінні цінності високого рівня участі; терпимість до опозиції, що дотримується відповідних правил політичного життя
Лідерство	Невизначені межі, велика непередбачуваність лідерства, часто харизматичного; рекрутування на вищі посади залежить від прихильності і успішної кар'єри в парторганізації	Влада лідера (малої групи правителів) обмежена цілком передбаченими, але погано визначеними нормами	Лідери міняються періодично за підсумками вільних виборів; влада їх обмежена конституційно
Правова культура	Тоталітарна	Авторитарна	Демократична

Порівняльна характеристика політичних режимів дає змогу зробити висновок про те, що, з одного боку, правосвідомість та правова культура людини і суспільства детермінуються саме політичним життям, а з другого, як підкреслює М. Панов, «політичні ідеали, цілі, інші цінності реалізуються саме шляхом установлення системи правових норм та їх застосування» [19]. Проблема взаємозв'язку і взаємовпливу правової свідомості та правової культури і політичної сфери буття суспільства є дуже складною і актуальною.

Нас насамперед цікавить проблема формування правової культури громадян демократичного суспільства, яку можна визначити як ціннісно-нормативну систему, орієнтовану на ідеали гуманізму і демократії, яка схвалюється більшістю населення в суспільстві або основними соціальними групами [20]. Вона включає базові демократичні переконання, настанови, орієнтації, символи, спрямовані на політико-правову систему, охоплює як правові ідеї і цінності, так і чинні норми правової практики. Правова культура громадян у демократичному суспільстві залежить від рівня розвитку правової свідомості [21].

Правосвідомість громадян демократичного суспільства можна визначити як об'єктивно існуючий набір взаємопов'язаних ідей, емоцій, що виражають ставлення соціальних груп, індивідів до права як цілісного соціального інституту, його системі і структурі, до окремих законів, інших характеристик правової системи демократичного суспільства [22]. Правосвідомість громадян демократичного суспільства виступає ще й каналом впливу права через мотивацію, емоції, свідомість на поведінку людей, формування суспільних і групових відносин і зв'язків в універсумі демократії. У правосвідомості можна виділити такі складові елементи: знання правових норм, законів, конституції, ціннісне ставлення до правової організації конкретного суспільства, що може

включати критику чинного права та інші ціннісні орієнтації в цій галузі стосовно існуючої системи права, що спрямовані на визнання можливості зміни існуючої системи права. Правосвідомість — це не тільки відбиття в індивідуальній свідомості духу і характеру чинних у суспільстві законів. Правосвідомість може творчо коректувати і критикувати чинні закони й інститути з позицій індивідуальної справедливості, що здобуває глибокий життєвий сенс і значення для досить великої маси людей.

Можна виділити інституціональну та неінституціональну форми буття правосвідомості. Якщо перша існує у вигляді документів, виступаючи як форма живого процесу мислення правників-професіоналів, то друга, навпаки, висвітлюється у формі правового мислення, волі та почуттів, існуючи у вигляді живого процесу або акту свідомості в його «неопредмеченому вигляді». У свою чергу, за способом мислення остання сфера поділяється на два види: повсякденну і теоретичну правосвідомості. Повсякденна правосвідомість містить у собі уявлення, почуття та волевиявлення маси людей, їх суб'єктивне ставлення до чинного права, знання про існуючі закони та їх оцінку, переконання у правомірності чи неправомірності судових дій, справедливості чи несправедливості самих законів. До сфери теоретичної правосвідомості можна віднести юридичні «доктрини», створені теоретиками права, а також обговорення питань про право, законність і справедливість, взаємні права і обов'язки суспільства та особистості, основні інститути законодавства у працях вчених-гуманітаріїв [23].

Розглянуті рівні правосвідомості відрізняються за обсягом знань про право, його системністю, ступенем розуміння правових фактів, явищ і стабільності правосвідомості. Поняття повсякденної правосвідомості обов'язково включає моральну оцінку, що може навіть превалювати, оскільки правові погляди на цьому рівні звичайно далекі від професійних уявлень про правову дійсність. Поінформованість про право, правові норми залежить як від власної соціально-правової практики індивідів, так і від правових традицій суспільства [24].

Правосвідомість формується під впливом низки соціальних чинників: історичного досвіду суспільства, соціального оточення індивідів, власного соціального досвіду окремих індивідів і груп. Вона сполучається із соціальною структурою суспільства, здобуває різну наповненість, форму залежно від соціального суб'єкта: суспільства в цілому, класів, груп, верств, окремих індивідів. Передбачається, що в демократичному суспільстві основна маса громадян досить глибоко засвоїла різноманітні правові феномени, добре поінформована в правовому відношенні, позитивно ставиться до діяльності судової влади, правоохоронних органів.

Головними ціннісними орієнтаціями правової культури громадян у демократичному суспільстві є такі: свобода (захист від свавілля сильних, а також наділених владою), загальне благо (забезпечення високого рівня життя співгромадян), справедливість, законність (влада законів, а не людей), рівність (забезпечення рівної відповідальності, справедливий розподіл благ і обов'язків) [25]. Правова культура громадян у демократичному суспільстві сприяє завершенню формування громадянського суспільства, в основі якого — вільна особа з високим рівнем правової свідомості і культури, соціально відповідальна, здатна відстоювати свої права і свободи, а також конструктивно взаємодіяти з іншими особами в ім'я їх загальних цілей, інтересів та цінностей. Реалії громадянського суспільства припускають особливу роль права як соціального інституту. В цьому разі право виступає як сукупність правил справедливого (що головним чином відшкодовує і примиряє) призначення, завдяки яким права і обов'язки співгромадян визначаються і стають прийнятним та певною мірою доступним кодексом поведінки. Право робить передбаченою (і в цьому значенні традиційною) поведінку співгромадян у різних конфліктних ситуаціях правового характеру. Право сприяє заміні насильства і жорстокості на користь мирного і порівняно необтяжливого розв'язання конфліктів до умов, що змінилися.

У правовій культурі громадян в демократичному суспільстві можна виділити три компоненти: когнітивний (знання), аксіологічний (цінності) та поведінку [26]. Перші два пов'язані з правосвідомістю, третій — з правовою поведінкою, тобто системою практичної діяльності з виконання і застосування права. Як системоутворюючий чинник у цій структурній композиції виступають саме демократичні правові цінності або соціально-правова упередженість, що детермінують правосвідомість і правову культуру в цілому. С. Максимов слушно наголошує: «Правова культура — це перш за все момент цінностей та ідеалів» [27]. Роль цінностей визначається тим, що вони слугують відповідною підставою, беруть участь у визначенні цілей і засобів, що відповідають тим чи іншим цінностям; є основою ухвалення рішень і критерієм того, чого слід прагнути і чого слід уникати; слугують арбітром у розв'язанні внутрішніх конфліктів, указуючи на переважний вихід [28].

Україна впевнено йде шляхом розбудови суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави, що передбачає формування у наших громадян демократичної, правової свідомості та правової культури [29]. Основний Закон нашої держави затвердив широкі конституційні гарантії прав і свобод людини і громадянина незалежно від походження, майнового стану, статі, раси, мови, релігії, політичних та інших переконань. Гарантовано право кожного на збереження і захист своєї національної самобутності, на розвиток національних мов і культур, на задоволення громадянами своїх соціальних потреб. Стаття 15 Конституції передбачає, що «суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності», гарантує «свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України». Разом із статтями 34 та 35, які гарантують громадянам право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, а також на свободу світогляду і віросповідання, вона є конституційною підставою формування плюралістичного суспільства. Національна держава створює оптимальні умови для консолідації і розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури. Разом з тим Українська національна держава забезпечує розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів та національних меншин, що проживають на її території. І все це стане можливим лише у тому разі, коли громадяни України матимуть демократичну правосвідомість та правову культуру [30], яка об'єднає всіх нас в ім'я ідеалів демократії, забезпечення гідного рівня життя, дотримання прав і свобод кожної людини.

Література

1. Історія вчень про право і державу: хрестоматія для юрид. вузів і фак. / уклад., заг. ред. проф., д-р істор. наук Г. Г. Демиденко. — 2-ге вид., доп. і змін. — Х.: Легас, 2002. — С. 52.
2. Береза, С. В. Правова культура і політика: взаємозв'язок і взаємозалежність / С. В. Береза // Держава і право: зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. — Вип. 29. — С. 112-117.
3. Усеїнова, Г. С. Політична та правова свідомість людини в контексті взаємозв'язку політичної культури, права і політики / Г. С. Усеїнова // Політична культура суспільства: джерела, впливи, стереотипи: зб. ст. і тез за матер. Всеукр. наук. -теорет. конф. — XX Харківські політологічні читання. — Х.: НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, НДІ держ. буд. та місц. самовряд. АПрН України, 2008. — С. 335-338.
4. Соціологія політики: енцикл. словник / Авт. -упоряд.: В. А. Полторак, О. В. Петров, А. В. Толстоухов. — К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2009. — С. 326-327.
5. Проблеми модернізації політичних систем сучасності: монографія / М. І. Панов (керів. авт. кол.), Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін.; за заг. ред. Л. М. Герасіної, О. Г. Данильяна. — Х.: Право, 2008.

6. Венгеров, А. Теория государства и права: учеб. / А. Венгеров. — М.: Новый юрист, 1999. — С. 150.
7. Политический режим и преступность / под ред. В. Н. Бурлакова, Ю. Н. Волкова, В. П. Сальникова. — СПб.: Юрид. центр Пресс, 2001. — С. 41.
8. Загальна теорія держави і права: [Підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл.] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. — Х.: Право, 2009. — С. 118-120.
9. Шакірзянова, І. В. Політичний і державний режими: сучасні погляди та характеристики / І. В. Шакірзянова // Держава і право. Юрид. і політ. науки: зб. наук. пр. — 2008. — Вип. 39. — С. 58-62.
10. Шипунов, Г. Категорія «політичний режим»: суть та основні підходи щодо визначення / Г. Шипунов // Укр. нац. ідея: реалії та перспективи розвитку. — 2006. — №18. — С. 235-241.
11. Герасіна Л. М. Правової ідеалізм і політичні практики: проблема взаємодії / Л. М. Герасіна // Політична культура суспільства: джерела, впливи, стереотипи: зб. ст. і тез за матер. Всеукр. наук. -теорет. конф. — XX Харківські політологічні читання. — С. 23-27.
12. Лубнин, Д. А. Разновидности политического режима / Д. А. Лубнин // Вопр. гуманит. наук. — 2007. — №6. — С. 327-333.
13. Ладиченко, В. Гносеологічні аспекти взаємовідносин держави та особистості / В. Ладиченко // Юрид. Україна. — 2008. — №12. — С. 24-29.
14. Правдюк, Т. И. Правовая культура и правопорядок / Т. И. Правдюк // История государства и права. — 2008. — №7. — С. 8-10.
15. Литвинов, О. М. Про взаємозв'язок політики і права як проблему правової культури: від сервільності до верховенства права (спроба попередньої розвідки) / О. М. Литвинов // Трансформація політики в право / за ред. акад. НАН України, акад. АПрН України В. Я. Тація. — Х.: Право, 2006. — С. 254.
16. Там само.
17. Бігун, В. С. Людський вимір політики і права: осмислення сучасного українського досвіду» / В. С. Бігун // Трансформація політики в право. — С. 256.
18. Соціологія політики: енцикл. словник. — С. 297.
19. Панов, М. І. Політична і правова культури як фундаментальні чинники державотворення в Україні / М. І. Панов // Політична культура суспільства: джерела, впливи, стереотипи: зб. ст. і тез за матер. Всеукр. наук. -теорет. конф. — XX Харківські політологічні читання. — С. 5.
20. Требін, М. П. Формування правової культури в Україні / М. П. Требін // Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку: матер. міжнар. наук. конф., м. Харків, 12 жовт. 2007 р. / редкол.: Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. — Х.: Право, 2007. — С. 21.
21. Скакун, О. Ф. Правосознание как компонент правовой системы / О. Ф. Скакун // Там само. — С. 34-38.
22. Калиновський, Ю. Ю. Розвиток демократичної правосвідомості як основа функціонування громадянського суспільства в Україні / Ю. Ю. Калиновський // Там само. — С. 77-79.
23. Клімова, Г. П. Поняття та структура правової свідомості: соціологічний аспект аналізу / Г. П. Клімова // Там само. — С. 82.
24. Червякова, О. Б. Правова культура особистості та правова інформація: деякі аспекти взаємодії / О. Б. Червякова // Там само. — С. 104-106.
25. Осипова, Н. П. Загальнолюдські аспекти аксіологічних вимірів правової культури громадянського суспільства / Н. П. Осипова // Там само. — С. 28-30.

26. Степанов, О. В. Социология права: учеб. пособ. / О. В. Степанов, П. С. Самыгин. — Ростов н/Д: Феникс, 2006. — С. 98.
27. Максимов, С. І. Українська правова культура: ціннісний вимір / С. І. Максимов // Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку. — С. 11.
28. Черкас, М. Є. Правосвідомість і правова культура як основа громадянського суспільства / М. Є. Черкас // Там само. — С. 139-140.
29. Калініченко, А. І. Проблеми правової культури і громадянського суспільства в Україні / А. І. Калініченко // Там само. — С. 158-159.
30. Требін, М. П. Правосвідомість громадян України: стан та види деформації / М. П. Требін // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. — 2009. — № 844. — С. 59-62.

Политический режим как детерминанта уровня правовой культуры

Требин М. П.

Проанализированы особенности диалектической взаимосвязи политического режима и правовой культуры. Раскрыты основные характеристики политических режимов, показано их влияние на состояние уровня правовой культуры граждан. Представлена общая характеристика правовой культуры демократического общества.

Ключевые слова: политический режим, политическая система, правовая культура, правовое сознание.

The Political mode as determinanta of level of legal culture

Trebin M. P.

The features of dialectical intercommunication of the political mode and legal culture are analysed in the article. Basic descriptions of the political modes are exposed, their influence is rotined on the state of level of legal culture of citizens. General description of legal culture of democratic society is presented.

Key words: political mode, political system, legal culture, legal consciousness.

УДК 329. 733(477)

В. Ф. Смоляннюк, доктор політичних наук, професор

МІЖНАРОДНІ ГАРАНТІЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ У РЕТРОСПЕКТИВНОМУ ВИСВІТЛЕННІ

Здійснено політологічний аналіз міжнародних гарантій незалежності України у ретроспективному висвітленні. Показано, що міжнародні гарантії — це сукупність змістовно споріднених міжнародно-правових документів, підписаних державами, в яких визначено принципи та умови підтримання суверенітету України, її територіальної цілісності. Розглянуто основні міжнародні угоди України з проблем міжнародних гарантій її суверенітету.